

Kui palju ja kuidas on sõnadel eri tähendusi?

Margit Langemets

eesti keele instituudi sõnaraamatute peatoimetaja

Inimesed tarvitavad sõnu, lähtudes üldjoontes samadest põhimõtetest, mis nende muud elu juhivad: ennekõike universaalsest vähima pingutuse printsiibist, mille 1949. aastal sõnastas ameeriklane George Zipf, üks kvantitatiivse keeleteaduse alusepanijaid. Vähima pingutuse printsiip kujutab endast suisa looduseaduse väega säästlikkust ja kokkuhoidu ehk ökonoomiat mis tahes valdkonnas, sealhulgas keeles. Ühtpidi võib ülimat säästlikkust võrrelda viitsimatusega mis tahes asja pärast veidikegi pingutada: kui näiteks mõelda sõnade ja nende tähenduste peale, siis võiks eeldada, et kasutajal võiks olla lihtsam tarvitada lühemat sõna, sest selle väljaütlemise peale kulub vähem energiat. Samuti võiks arvata, et oleks hõlpsam, kui igal sõnal oleks üks tähendus – siis ei peaks juurdlema, mis tähendust parasjagu silmas peetakse. Keeleandmete põhjal näeme, et kahest eeldusest on tõene vaid esimene.

Sõna lühiduse ja sageduse seos on tõesti selline, et mida sagedam on sõna, seda lühem ta on: suurest kasutamisest on sõnad justkui lühemaks kulunud. Seda kinnitab ka eesti keele sagedussõnastik¹, kus 100 sagedama sõna sekka mahtuvad nimisõnad on peaaesjalikult lühikesed, 3–4-tähelised lihtsõnad, nagu *mees, aeg, sõna, käsi, päev, laps, asi, riik, silm, töö, elu*. Õige pisut pikemad on *aasta, kroon* ja *naine*. Lihtsõnade kõrval mahub esisajasse nimisõnadest üksainus (!) tuletis (*inimene*) ning ainult kolm (!) lihtsõna: *maailm, riigikogu* ja *olukord*. Niisiis on tõsi, et sõnu, mis vormilt on lihtsamad – siinsel juhul lühemad –, pruugitakse üldiselt meelsamini. Sidesõnad ja muud abisõnad kui kõige sagedasemad on kõigis keeltes ka kõige lühemad.

Mis puudutab aga ühe sõna tähenduste hulka, siis osutub, et esialgne mõte, et keelekasutajal oleks lihtsam, kui sõnadel oleks ainult üks tähendus, ei pea sugugi paika. Juba omaaegne Zipfi katse näitas,

---

¹ Kaalep, Heiki-Jaan; Kadri Muischnek 2002. Eesti kirjakeele sagedussõnastik. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

et tegelikult esinevad tekstides sagedamini just need sõnad, millel on rohkem tähendusi. Seega sõnu, mida sisult võiks pidada keerulisemaks, sest neil on palju tähendusi, pruugivad inimesed tegelikult meelsamini. Miks? Siin tuleb arvestada, et toosama mõnusana näiv ökonoomia kätkeb endas pidevat valvsust, et asjad toimiksid. Ning et ikka olla ökonoomne, läheb vaja teatavat tarkust loovida mitmesuguste vastandlike jõudude vahel.

Paljude sõnatähenduste koha pealt on kognitiivse keeleteaduse esindajad umbes 1980-ndatel väitnud, et mida sagedam sõna, seda tuttavam ta on ning seda käepärasemalt oskab emakeelne kõneleja teda tarvitada.² Inimesele juba tuttava sõna abil on lihtne (s.t ökonoomne) viidata igasugustele nähtustele, samuti on kerge sellele sõnale uusi tõlgendusi „külge pookida”. Keeleuurijad on koguni arvanud, et ühe tähendusega sõnad on selle võrra vaesemad ning seetõttu ka raskemini omandatavad, et nad ei saa välja panna oma täit võimalikku semantilist sisu.³ Teine põhjendus, mida välja on toodud – kui igal sõnal oleks üks tähendus, siis peaks inimene üldsõnavarana ära õppima tohtu hulga eri sõnu – ökonoomia seisukohta kuidagi ei toeta. Soome keeleteadlane Fred Karlsson on pakkunud sõnade hulgaks, mis nõnda tuleks ära õppida, umbes 200 000 sõna.⁴ See on kolm-neli korda rohkem, kui inimene muidu oma tavaelus omandab! Järelikult on ühe sõna mitu sõnatähendust ikkagi keelekasutajale soodne. Kusjuures tegelikult ei ole see sugugi uue aja avastus: keeleökonoomia on sõnade mitmetähenduslikkuse ehk polüseemia põhiolemusena välja toonud juba Aristoteles 4. saj eKr.

Kolm kõneks olnud asja – sõna mitmetähenduslikkus, lühidus ja sagedus – klapiavad omavahel hästi ka eesti keeles: kõige sagedamini kasutame sõnu, mis on lühikesed ja millel on küllalt palju tähendusi.

² Tragel, Ilona 2003. Eesti keele tuumverbid. *Dissertationes linguisticae universitatis Tartuensis* 3. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

³ Nerlich, Brigitte; David D. Clarke 2003. Polysemy and flexibility: introduction and overview. – Nerlich, Brigitte; Todd, Zazie; Herman, Vimala; Clarke, David D. (eds.) 2003. *Polysemy: Flexible Patterns of Meaning in Mind and Language*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter, 3–30.

⁴ Karlsson, Fred 2002. Üldkeeleteadus. Tõlkinud ja kohandanud Renate Pajusalu, Jüri Valge ja Ilona Tragel. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Mis on polüseemia

Igas keeles on sõnu, millel on mitu tähendust (neid nimetatakse polüseemseteks sõnadeks), ning sõnu, millel on üks tähendus (need on monoseemsed sõnad). Polüseemia on niisiis olukord, kus ühel sõnal on mitu tähendust. Käsiraamatute järgi on polüseemia puhul „üks tähendus põhiline ja teised sellega seotud”.⁵ Polüseemia definitsioon ei nõua ühist osa kõigi tähenduste jaoks – piisab, et igal tähendusel on seos vähemalt ühe teise tähendusega.

Keeled erinevad selle poolest, et mõnes keeles on polüseemiat rohkem, teises vähem – see oleneb keele tüübist. Kui keeles on vaja väljendada uut tähendust, siis näiteks prantsuse ja inglise keeles luuakse olemasolevale sõnale üsna hõlpsasti uus tähendus, aga soome ja eesti keeles moodustatakse pigem terve uus sõna, mis enamasti on liitsõna. Mõni keel aga eelistab hoopis sõnatuletust – sellisena on keeleteadlane František Čermák (2002) iseloomustanud näiteks tšehhi keelt. Selle pinnalt ongi öeldud, et nii prantsuse kui ka inglise keel on pigem polüseemialembed keeled, samas kui soome keelt, nagu ka eesti keelt, iseloomustab eelkõige suur liitsõnarohkus.

Kui toetuda suurele eesti keele seletavale sõnaraamatule (1. trükk 2007, 2. trükk 2009), siis võib öelda, et eesti keeles on polüseemne ligikaudu iga kümnes sõna: umbes 140 000 märksõnast on enam kui ühe põhitähendusega sõnu kokku umbes 14 000 (10%). Et eri keeli mitmetähenduslikkuse osas kõrvutada, on arvutatud keele polüseemia indeks. Suures sõnaraamatus on arvuti abil võimalik kokku lugeda kõik põhitähendused – need on harilikult nummerdatud – ning kui need sõnade vahel ära jagada, siis saadaksegi polüseemia indeks. Eesti keele kõigi sõnade polüseemia indeks on 1,08 (seletava sõnaraamatu põhjal), samas kui inglise keeles on see 1,51 (WordNeti nelja sõnaliigi põhjal). See kinnitab taas, et *üldiselt*, s.t kõiki sõnu kaasa arvates, on inglise keeles polüseemiat rohkem kui eesti keeles, nagu eespool juba mainitud.

Kui aga samal moel võrrelda mitte kõiki sõnu, vaid ainult nimisõnu, siis muutuvad kahe keele näitajad palju sarnasemaks. Ning mitme tähendusega ehk polüseemsete nimisõnade osas on indeks lausa ligilähedane: eesti keeles 2,6 tähendust polüseemse sõna kohta ja inglise keeles 2,77. Nende arvude toel võiks niisiis öelda, et eesti lihtnimisõna polüseemia ei erinegi oluliselt inglise omast, ehk teisisõnu, kui keeles

⁵ Erelt, Mati; Tiiu Erelt; Kristiina Ross 2007 [1997]. Eesti keele käsiraamat. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

on olemas teatav hulk nimisõnu – ja need on struktuurilt lihtsamad ja kasutuselt sagedamad –, siis seostub nendega enam-vähem ühesugune hulk tähendusi (kasutusi). Ise küsimus on, kuidas *algul* tähendused keelde tulevad, kas esiteks liitsõnana, mis võib hiljem lüheneda lihtsõnaks, või hõlpsasti sama sõna uue tähendusena.

Kuidas on polüseemia

Polüseemia määratlustes („üks tähendus põhiline ja teised sellega seotud”) pole üldjuhul osutatud, *kuidas* on tähendused seotud. Intuitiivselt on sageli raske otsustada, kui palju võivad tähendused erineda, et neid ikka veel seotuks võiks pidada – kas näiteks kaks *jalutust*, üks tähenduses ‘jalutamine’, nt *teeme jalutuse ümber järve*, ja teine tõlgenduses ‘jalgadeta olek’, on tähenduse poolest seotud või ei? Või *kool* kui ‘õppeasutus’ ja *kool* kui ‘koolikollektiiv (õpilased ja õpetajad)’, nt *saali mahtus kogu kool?* Tavainimene võib muidugi seda järele vaadata sõnaraamatust: eesti seletava sõnaraamatu järgi ei ole seotud *jalutuse* tähendused – sõnad on esitatud kahe eri sõnana, täpsemalt, homonüümia ehk eri sõnade juhuslikult kokkulangeva kirjakujuaga –, samas kui *kooli* tähendused on seotud ning esitatud ühe sõna eri tähendustena. Kuidas oskavad selle üle otsustada leksikograafid, s.t inimesed, kes sõnaraamatuid koostavad? Ega alati hästi ei oskagi, kui neil pole kasutada mõnd keeleteooriat, millele toetuda. Muidugi abistab neid omaenda vilumus, samuti teised sõnaraamatud, aga enamasti loodetakse abi saada keeleteadlastelt, s.t uurimustest, mille najal vastavaid otsuseid teha. Nii on näiteks *jalutuse*-sõnade puhul esmatähtsaks peetud nende tuletuskäiku: kui üks tähendus (‘jalutamine’) on saadud tegusõnast (*jalutus* I < *jalutama*) ja teine (‘jalgadeta olek’) nimisõnast (*jalutus* II < *jalutu* < *jalg*), siis on seda peetud piisavaks lingvistiliseks põhjenduseks, et sõnad lahus esitada.

Samamoodi on toimitud teiste sarnaste sõnadega. *Kooli*-juhtum on teistsugune. Siin üldiselt ei kõhelda, kas tähendused on seotud, pigem arutatakse seeüles, kui tihkelt nad on seotud: kas on mitu eri tähendust või on tegemist alltähendusega või ei saagi hästi neid tähendusi eristada, s.t et ongi üks, lai, n-ö kõike hõlmav tähendus. Teoreetikuid on aga ennekõike huvitanud küsimus, *kuidas* sellised tähendused on seotud. *Kooli*, nagu paljude teiste sõnade puhul on keeleteadlased täheldanud, et teatavad tähendused seostuvad sõnadega ühtmoodi mustri alusel, sarnase teise tähendusena või koguni suurema samalaadse kimbuna. Näiteks kui nimisõnal (nagu *koolil*) on tähendus ‘asutus’, siis on tal ka

tähendus 'selle asutuse kollektiiv', samuti 'hoone, kus asutus toimib', vahel ka 'tegevus, mida asutuses viljeldakse'. Sellist nähtust on nimetatud süstemaatiliseks ehk reeglipäraseks (regulaarseks) polüseemiaks.

Süstemaatiline polüseemia

Süstemaatilisest (ehk reeglipärasest) polüseemiast on keeleteaduses kõneldud umbes alates 1970-ndatest, kui 1971. aastal ilmus vene ja 1974. aastal inglise keeles Jurij Apresjani artikkel regulaarsest polüseemiast (inglisekeelse pealkirjaga „Regular Polysemy”), kus Apresjan kirjeldas paljude vene näidete toel, kuidas suur osa polüseemiast ei ole juhuslik, vaid järgib suures osas üsna korrapäraseid alusmalle.

Süstemaatilist polüseemiat ongi määratletud kui olukorda, kus vähemalt kahe eri sõna mitu tähendust peegeldavad sarnast tähendusstruktuuri. Tähenduste sarnasus ei tule esile juhuslikult, mis tahes sõnade vahel, vaid teatavate ühte rühma kuuluvate sõnade vahel. Näiteks tähistavad paljud söögisõnad ühelt poolt söömist kui tegevust või sündmust ('söögikord, söömine'), teiselt poolt seda, mida süüakse ('söök, toit'), aga samuti (päeva)aega, millal süüakse, vt näidet (1). Isikuomaduste sõnade puhul võib üsna reeglipäraselt esilduda suhe, kus üks ja sama sõna tähistab nii (abstraktset, psühholoogilist) omadust kui ka isikut, keda selle omaduse järgi tuntakse või iseloomustatakse, vt näidet (2).

- (1) SÜNDMUS ('söögikord, söömine'): mind kutsuti lõunale; pere tuli keskhommikule; pidulikud dineed ning galaõhtud ei ole tema maitse; kehakinnituseks kulunud aeg;
TOIT ('söök, toit'): maitsev lõuna; keetis keskhommiku valmis; dinee lõppes kaubamaja kaalukoogiga; õhtuseks kehakinnituseks on seljanka;
AEG ('teatav (päeva)aeg'): lõuna paiku hakkas sadama; magas keskhommikuni
- (2) OMADUS ('omadus'): lapse ja vanema suhted on segu sõprusest ja autoriteedist; kõlas mahe bass; tal on ärimehe annet; parun Stackelberg;
INIMENE ('X omadusega isik'): automaailma autoriteedid; kuulus bass; kirjanduses on vähe säravaid andeid; parunite seltskond

Apresjan on selliseid tähendusvaheldusi kirjeldanud peamiselt paari-kaupa – nii iseloomustaks näidet (1) vaheldus TOIT–SÜNDMUS ja näidet

(2) OMADUS–INIMENE –, kuigi ta on toonud välja ka kolme ühesuguse tähendusega sõnu (näiteks *pudel*, *kann* jt anumasõnad, millel on tähendused ‘anum’, ‘vedelik selles anumal’ ja ‘kogus’). Hilisemad, automaatsele keeleanalüüsile keskendunud keeleteadlased, nagu ameeriklane Paul Buitelaar (1998), on aga ühte köitnud hoopis suuremaid kimpe või nende liikmete mitmeid eri kombinatsioone.⁶

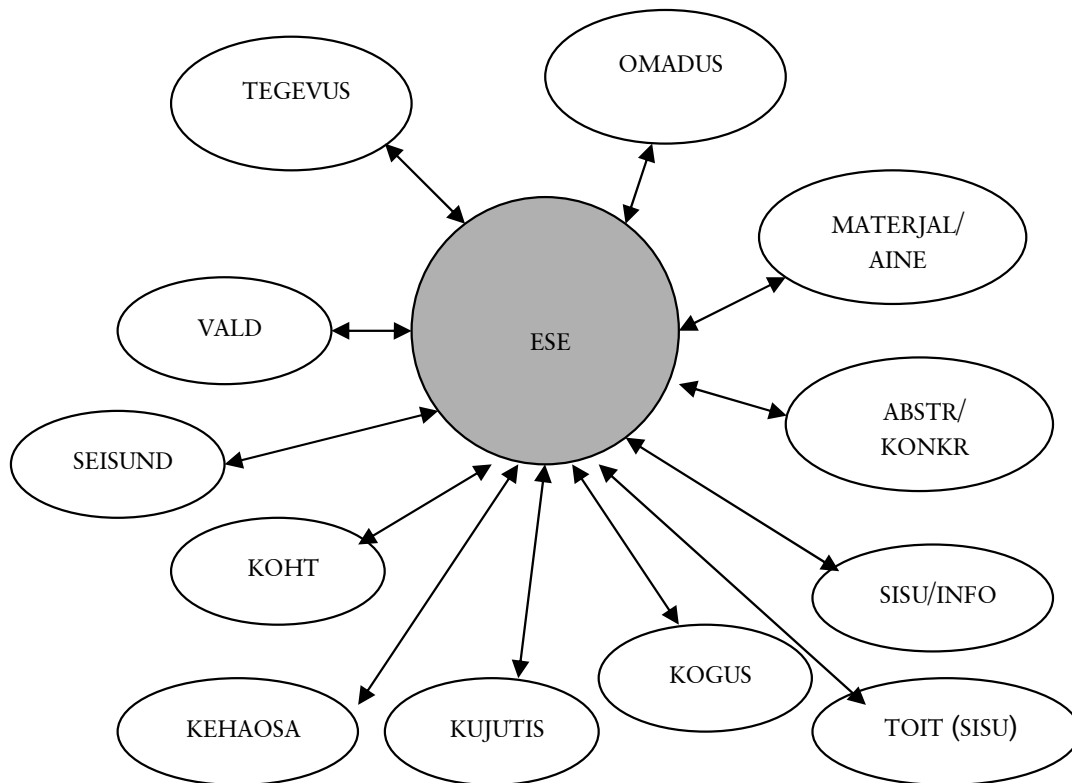
Niisugust süstemaatilist polüseemiat motiveerib enamasti metonüümne, otsesel (näiteks ruumilisel või ajalisel) külgnemisel põhinev tähendusülekanne ning seda on peetud just nimisõnade semantiliseks omapäraks. Olgu vahemärkusena öeldud, et ka metafooril põhinev tähendussuhe on väga süstemaatiline, kuid neid suhteid pole siin käsitletud. Eesti keele seletavas sõnaraamatus registreeritud lihtnimisõna tähendusvaheldusi lähemalt uurides võib liialduseta öelda, et enamik selle polüseemiast – täpsemalt, kaks kolmandikku (66%) – kujutab endast reeglipärasest metonüümset tähenduse ülekannet, kusjuures ülekaalukalt kõige metonüümsemad on keeles esemesõnad (Langemets 2009). Võiks peaaegu öelda, et metafoorsele kujundiloomele ESE oma käegakatsutavas asjalikkuses ei innusta, peaaesjalikult ikka üksnes metonüümsele. Rohkema metafoorsusega tõusevad ootuspäraselt esile abstraktsemad tüübid SEISUND ja OMADUS, eriti kvalitatiivne OMADUS.

Süstemaatilise polüseemiana osaleb esemesõna paljudes mallides, olen siin välja toonud vaid viis enam levinud tähendusvaheldust. Igaühe juures olen lühidalt selgitanud osaliste omavahelisi külgnevaid suhteid ning esitanud mõned tüüpilised näited. Kõiki ESEME süstemaatilisi seoseid kujutab järgnev joonis.

- 1) mall TEGEVUS–ESE – ese on tegevuse tulemus või tegevuse vahend; tegevus on eseme eeldus, funktsioon või omadus. Näiteks: *tamp* (‘tampimine’ ja ‘tampimisriist’), *tango* (‘tants’ ja ‘selle tantsu muusika’), *telefon* (‘telefoniparaat’ ja ‘telefonikõne’, nt *sulle on telefon*) jpt;
- 2) mall ESE–OMADUS – ese on teatava omadusega, ese omab teatavat olulist tunnust. Näiteks: *tabloid* (‘kõmuleht (millel on väiksem formaat)’ ja ‘väiksem trükiformaat’), *tenor* (‘hää’ ja ‘(sellise häälega) puhkpill’), *kraad* (‘mõõtühik’ ja ‘kraadiklaas’) jpt;
- 3) mall MATERJAL/AINE–ESE – ese koosneb / on tehtud sellest materjalist/ainest; materjali/ainet kasutatakse eseme valmistamiseks.

⁶ Buitelaari koostatud inglise keele andmebaasi ja täielikku sõnaloendit vt CoreLex Online: <http://www.cs.brandeis.edu/~paulb/CoreLex/corelex.html> (8.8.2008).

- Näiteks: *teemant* ('mineraal' ja 'teemandist nuga'), *tempera* ('temperavärv' ja 'temperavärviga maalitud maal'), *paber* ('materjal' ja 'dokument', samuti 'paberraha'), *siid* ('kiudaine' ja 'riie', samuti 'sellest materjalist riietusese') jpt;
- 4) mall ESE–KOHT – ese on/asub/toimib teatavas kohas; ese on koha omadus või osa; kohta ja eset seob ühine olukord või tegevus (tegevuse aeg/koht). Näiteks: *tagala* ('sõdiva riigi ala' ja '(seal olevad) jõud ja vahendid'), *tara* ('maa-ala piirav tõke' ja 'aiaga piiratud ala') jpt;
- 5) mall ESE–KOGUS – ese iseloomustab oma sisu kogust; kogus on esemetäis. Näiteks: *tahvel* ('tükk ainet või maerjali' ja 'selline ese(meosa)'), *taldrik* ('lauanõu' ja 'taldrikutäis'), *tass* ('jooginõu' ja 'tassitäis') (vrd ESE_ ANUM–TOIT) jpt.

Joonis 1. ESEMEGA süstemaatiliselt seostuvad semantilised tüübid

Samasugune reeglipärane tähenduste suhe valitseb paljude teiste semantiliste tüüpide sõnatähenduste vahel, vrd eespool mainitud mallid TOIT–SÜNDMUS, vt näidet (1), ja OMADUS–INIMENE (2). Keelekasutuses väga levinud on mall TAIM–TOIT (näiteks *tee*: 'teepõõsas' ja 'jook'), nagu ka LOOM–TOIT (näiteks *lammas*, *kalkun*, *kilu* jt), kus taimest või loomast

saadakse/tehakse teatav toit, sageli kasvatatakse taime või looma sel otstarbel ning toit on sageli taime osa (näiteks vili, ka lehed vm). Suur hulk süstemaatilist polüseemiat on ka väga üldise loomuga, esinedes samalaadsete tähendusvaheldustena paljudes keeltes. Eesti keele seletava sõnaraamatu põhjal loodud eesti keele süstemaatilise polüseemia kuldstandard ehk tüüpilisemate süstemaatiliselt polüseemsete mallide loend sisaldab rohkem kui poolsada säärast malli (Langemets 2009).

Lõpetuseks

Süstemaatilise polüseemia mallid võtavad üldistatult kokku nimisõna iseäraliku võime „venida” vajadusel tähistama väga mitmesuguseid asju: kui eset, siis ka (sellega seonduvat) tegevust, (selle) materjali, (selle sisse mahtuvat) kogust jm; kui asutust, siis ka sealseid inimesi, samuti hoonet, kus asutus toimib, vahel ka tegevust. Eks peitub selleski seesama keele-ökonoomia: on väga mugav kasutada üht ja sama sõna ühe situatsiooni kõigi osaliste (elementide) jaoks. Siiski ei tohi teate edastaja valvsust päris kaotada: ta peab veenduma, et teade läks päraltale nii, nagu ta välja saadeti, nagu ta mõte (sisu) oli. Kui see ei õnnestu, sest rikutud on vähima pingutuse põhimõtte seesmist tasakaalu, siis on sujuv suhtlus häiritud. Tegureid, mis tasakaalu hoida aitavad, on palju, muuhulgas näiteks otseses suhtlussituatsioonis toimiv koostöö- või asjakohasusprintsip. See võimaldab edukalt edastada teate, et „Kell neli tuleb valu” – aga üksnes juhul, kui see on lausunud hamba- vm arsti juures. Kas sõna *valu* tähenduses ‘valu käes kannatav inimene’ ka sõnaraamatus võiks esindatud olla, on juba leksikograafilise kunsti valdkonda kuuluv küsimus.

Soovitusi edasilugemiseks

Apresjan, Jurij D. 1974. Regular Polysemy. – Linguistics, 142. Hague–Paris: Mouton & Co, 5–32. [Esmailmunud vene keeles Vene TA toimetistes nr 6, 1971.]

Buitelaar, Paul 1998. *CoreLex: Systematic Polysemy and Underspecification*. PhD Thesis. Computer Science, Brandeis University. <http://dfki.de/~paulb/thesis.pdf> (8.8.2005). Vt ka CoreLex Online.

CoreLex Online = CoreLexi elektrooniline andmebaas ja täielik sõnaloend. <http://www.cs.brandeis.edu/~paulb/CoreLex/corelex.html> (8.8.2008).

Langemets, Margit 2009. Nimisõna süstemaatiline polüseemia eesti keeles ja selle esitus eesti keelevaras. Tallinna Ülikool, humanitaarteaduste dissertatsioonid. Tallinna Ülikooli Kirjastus, http://www.tlulib.ee/files/arts/96/HUM_A9cdaefc270f1bccae8ce57cfd10e5a7.pdf.